הרב יהודה זולדן, באר יהודה – מגילה, עמ' 413-426

שיעור כז

קדושת בתי כנסת בארץ ישראל ובבבל לאחר שחרבו

(מגילה כח ע"ב)

א. קדושת בתי כנסת בבבל לאחר שחרבו
ב. שולחן ערוך: בבתי כנסיות שבארץ ישראל לא מועיל שום תנאי
סיכום

א. קדושת בתי כנסת בבבל לאחר שחרבו

במשנה (כז ע"ב) נאמר:

> אין מוכרין בית הכנסת אלא על תנאי שאם ירצו יחזירוהו, דברי רבי מאיר.
> וחכמים אומרים: מוכרין אותו ממכר עולם, חוץ מארבעה דברים: למרחץ, ולבורסקי, לטבילה, ולבית המים.
> רבי יהודה אומר: מוכרין אותה לשם חצר, והלוקח מה שירצה יעשה.

במשנה אחר כך (כח ע"א) נאמר:

> ועוד אמר רבי יהודה: בית הכנסת שחרב אין מספידין בתוכו, ואין מפשילין בתוכו חבלים, ואין פורשין לתוכו מצודות, ואין שוטחין על גגו פירות, ואין עושין אותו קפנדריא, שנאמר "והשמותי את מקדשיכם" (ויקרא כו, לא) – קדושתן אף כשהן שוממין. עלו בו עשבים – לא יתלוש, מפני עגמת נפש.

המשנה הראשונה עסקה בהלכות הקשורות למכירת בית כנסת, והמשנה שאחריה: "ועוד אמר רבי יהודה" – עוסקת בהלכות הקשורות לבית כנסת שחרב.

בגמרא (כח ע"א–ע"א) נזכרה תוספתא (ב, יא):

> תנו רבנן: בתי כנסיות אין נוהגין בהן קלות ראש: אין אוכלין בהן, ואין שותין בהן, ואין ניאותין בהם, ואין מטיילין בהם, ואין נכנסין בהן בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים, ואין מספידין בהן הספד של יחיד. אבל קורין בהן, ושונין בהן, ומספידין בהם הספד של רבים. אמר רבי יהודה: אימתי – בישובן, אבל בחורבנן – מניחין אותן ועולין בהן עשבים, ולא יתלוש מפני עגמת נפש.

הגמרא שאלה: "עשבים – מאן דכר שמייהו?" והשיבה:

> חסורי מיחסרא והכי קתני: ומכבדין אותן, ומרביצין אותן כדי שלא יעלו בהן עשבים. אמר רבי יהודה: אימתי – בישובן, אבל בחורבנן – מניחין אותן לעלות. עלו בהן עשבים – לא יתלוש, מפני עגמת נפש.

לאחר דברי הברייתא, נאמר בגמרא (כח ע"ב):

> אמר רבי אסי: בתי כנסיות שבבבל על תנאי הן עשויין. ואף על פי כן אין נוהגין בהן קלות ראש. ומאי ניהו? חשבונות.[1]

רש"י (ד"ה על תנאי) פירש: "על מנת שישתמשו בהן". השימוש הוא בזמן שבית הכנסת קיים ופעיל. כך הסביר הרב יצחק אור זרוע (ספר אור זרוע ב, הלכות בית הכנסת ודברי קדושה סי' שפח) את דברי רש"י:

> אמר רב אסי: בתי כנסיות של בבל על תנאי עשוין. פירש רבינו שלמה זצ"ל "על מנת שישתמשו בהן". ואף על גב דעל תנאי עשויין, מ"מ אין נוהגין בהם קלות ראש. ומאי ניהו? חשבונות. משמע דוקא חשבונות. אבל הני דברייתא דלעיל כולהו נוהגין.

אסור לערוך חשבונות של חולין, אך מותר לערוך בהם חשבונות של מצווה כמו קופה של צדקה ופדיון שבויים (רמב"ם הל' תפילה יא, ז). הרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, כח ע"ב) הסביר איך נעשה התנאי:

> על תנאי. שבשעה שגבו מן הצבור מעות לבנות בית הכנסת התנו במעמד כולן שלא יקדש בית הכנסת לגמרי, שלא יוכל אדם להכנס שם בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים, אלא מותר להם. וכיון שהתנו תנאם קיים.

אך התוספות (ד"ה בתי כנסיות) הסבירו שדברי רב אסי אמורים על בתי הכנסת שחרבו, ומבחינה זו מובן מדוע צוינו דברי רבי אסי לאחר המשנה שעסקה בבית כנסת שחרב. התוספות נימקו את דברי רב אסי והסבירו את ההבדל בין בתי כנסת בבבל לבתי כנסת בארץ ישראל:

> בתי כנסיות של בבל על תנאי הן עשויין – רוצה לומר כל זמן שהן בטלין... והכא מיירי כשחרב דאז מהני התנאי. ודווקא לאותן שבבבל מהני התנאי, שהרי לעת בא גואל במהרה בימינו תפקע קדושתן. אבל לאותן שבארץ ישראל לא מהני תנאי, שהרי קדושתן לעולם קיימת.

בבתי כנסת בבבל שחרבו אין קדושה, כי הקדושה שהייתה בבתי הכנסת הללו ממילא עתידה לפקוע בעת בוא הגואל. אין זה כך בנוגע לבתי כנסת שבארץ ישראל. קדושתם היא נצחית, גם לאחר שבתי הכנסת הללו חרבו.[2] התוספות (שם) כתבו שגם אם בבתי הכנסת בבבל אין קדושה לאחר שחרבו, בכל זאת אסור לזרוע בהם "דזריעה הוי קלות ראש ביותר ועגמת נפש, ומשום הכי אסור אפילו בחורבנה".

---

[1] על מעלת בתי כנסת בחוץ לארץ נאמר בגמרא (ברכות ח ע"א): "אמרו ליה לרבי יוחנן: איכא סבי בבבל. תמה ואמר: 'למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה' (דברים יא, כא) כתיב, אבל בחוצה לארץ לא? כיון דאמרי ליה: מקדמי ומחשכי לבי כנישתא, אמר: היינו דאהני להו". הרב צבי יהודה הכהן קוק ("וזאת ליהודה", לנתיבות ישראל, ב [מהד' בית אל] עמ' קלד; "בתי כנסיות שבארץ ישראל", שם, עמ' רכה) כתב על דברי רבי יוחנן הללו שיהודים מאריכים ימים בחוץ לארץ בזכות זה שהם משכימים ומעריבים לבתי כנסת, והדבר מועיל להם להשלים ולמלא את ערך החיים הנורמליים שבמקומנו הטבעי בארץ ישראל.

[2] בגמרא (כט ע"א) נאמר: "רבי אלעזר הקפר אומר: עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחו"ל שיקבעו בארץ ישראל". על פי דברי התוספות אפשר להסביר שבעתיד תפקע קדושתם של בתי הכנסת בחוץ לארץ, כי הם עתידים להיעקר ולהיקבע בארץ ישראל. הרב יעקב חיים סופר (כף החיים, אורח חיים סי' קנא, ס"ק סט) כתב שכוונת תוספות לומר שכשם שבבוא הגואל יעלו הכול לארץ ישראל, "כך ניצוצי הקדושה שנתהוו על ידם בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ילכו עמם לארץ ישראל". הסברים נוספים לדברי רבי אלעזר הקפר, וכן לדברי התוספות: הרב יוסף רזין (צפנת פענח [תניינא], הל' יסודי התורה ו, ב); הרב בצלאל זאב שפרן (שו"ת הרב"ז, א, אורח חיים סי' ב; שם, חושן משפט, ג, סי' מט); הרב צבי פסח פרנק (שו"ת הר צבי, אורח חיים א, סי' פד).

בתוספות (שם ד"ה ואעפ"כ) שמופיע לאחר התוספות הקודם, כתבו:

> ואעפ"כ אין נוהגין בהן קלות ראש – פירוש בבנינה. שהרי בחורבנה שרי בכל הני. ואצטריך לאשמועינן משום דסלקא דעתך אמינא דדווקא אכילה ושתיה דהוי קלות ראש ביותר הוא דאסור אבל חשבונות דלא הוי קלות ראש כל כך סלקא דעתך אמינא דשריא? קמ"ל דלא.

אסור לאכול ולשתות בבתי הכנסת בבבל כשהם עומדים בבניינם משום שזהו ביטוי לקלות ראש, ורב אסי הוסיף שאסור גם לעשות בהם חשבונות. אבל אם הם חרבו, אין בהם קדושה ואיסור למעט זריעה, שהיא "קלות ראש ביותר ועגמת נפש".[3] לפי התוספות דברי רב אסי מתייחסים לשני מצבים. המשפט הראשון: "בתי כנסיות שבבבל על תנאי הן עשויין" מתייחסים לבית הכנסת בעת חורבנו. המשפט השני: "ואף על פי כן אין נוהגין בהן קלות ראש" מתייחסים לבית הכנסת בעודו קיים.

התוספות (בבא בתרא ג ע"ב ד"ה ועייליה לפורייה) הזכירו גם כן את דברי רב אסי בנוגע לבתי כנסת שחרבו בבבל והסבירו:

> והא דאמר ד"על תנאי הן עשויין", מפרש ר"י לענין שאם יחרבו יעשו מהן מה שירצו, לבד מקלות ראש, כדאמרי' התם.[4]

כוונת ר"י לקלות ראש כפי שנזכרה בתוספות בסוגייתנו. רבנו ניסים (ר"ן, כח ע"ב) כתב את דברי תוספות בשם יש מפרשים:

> ויש מפרשים על תנאי הם עשוים, שבחורבנן לא יהיה בהם קדושה לשום דבר בעולם. ואעפ"י שעל תנאי הם ולאחר חורבן נקל בהן, אפילו הכי אין נוהגין בהן עכשיו האי קלות ראש דחשבונות.

אך הר"ן (ט ע"א בדפי הרי"ף) שלל פירוש זה: "אין לפרש שיהא מותר לנהוג בהן קלות ראש בחורבנן".

הרמב"ן (כו ע"א–ע"ב) כתב:

> בית הכנסת עשו אותו כתשמישי מצוה לולב וסוכה, והן עצמן אף על פי שנזרקין לאחר זמן בזמן מצוה יש בהן קדושה של כבוד... לפיכך בית הכנסת כל זמן שבני העיר רוצין בו ומצותן עליו נוהגין בו קדושה ואפי' בחרבנו, שהרי עדיין לא עבר זמן מצותו וראוי לשפץ אותו ולבנותו...
>
> והא דאמרי' לקמן בתי כנסיות של בבל על תנאי הן עשויין, לאו למימרא דבחורבנן שרו לגמרי... אלא לומר שהן מתנים אם הוצרכו אנשי העיר להאכיל בהם עניים או להשכינן שם מותר, וה"ה לכל צרכיהם לפי שעה... אבל אין תנאי שלהם מועיל לחשב בהם חשבונות של בני העיר ואף על פי שהן צריכין לאותן חשבונות ואין להם מקום להתאסף שם, מפני שהוא קלות ראש בכבוד בית הכנסת.

---

[3] באר היטב (שולחן ערוך, אורח חיים סי' קנא, ס"ק טו) הקשה: "ועיין במגילה דף כ"ח בתוס' ד"ה בתי כנסיות של בבל, כתבו דמיירי בחרבנם אבל בישובם אסור. ואלו בד"ה ואעפ"כ אין נוהגין קלות ראש כתבו, דמיירי בבנינם דאלו בחרבנם שרי בכל הני ע"ש וצ"ע". לדברינו אין סתירה בין דברי התוספות. בחורבנם מותר הכול למעט זריעה.

[4] בתוספות (פסחים קא ע"א ד"ה דאכלו ושתו) כתבו: "דקאמר התם בתי כנסיות של בבל על תנאי עשויין היינו לאחר שיחרבו שאין נוהגין בהן קדושה". לא צוין בתוספות שם שאסור לזרוע ולחשב חשבונות שאינם של מצווה.

לדברי הרמב"ן מעמד בית כנסת הוא כתשמיש מצווה, וכמו לולב וסוכה.[5] על כן כשנחרב בית הכנסת, מותר לקיים שם דברי מצווה כמו צדקה וחסד עם עניים, אך לא לעשות שם דברי חולין, גם אם הם צורכי הרבים.

רבנו ניסים (ר"ן, ח ע"א בדפי הרי"ף) ציין את דברי הרמב"ן בנוגע מעמדו של בית כנסת וחלק עליו. לפיו:

> נראה לי דבית הכנסת ודכוותיה כיון שעיקרו עשוי לומר בו דבר שבקדושה הטילו בו חכמים קדושה מדבריהם.[6]

עם זאת, הר"ן (שם ט ע"א) הסכים עם דברי הרמב"ן בנוגע לאופן השימוש בבית הכנסת לאחר שחרב.

הרא"ש (ד, א; ד, ז) כתב:

> וקאמר רב אסי בתי כנסיות שבבבל בחורבנן מותר לעשות בהן שעל תנאי הן עשויין מ"מ חשבונות של רבים אין עושין בהן וכן... זריעה דבר מגונה הוא ביותר.

לפי הרא"ש, בבתי כנסיות בבבל שחרבו אסור לעשות חשבונות של מצווה ואסור לזרוע בהם. בנו, רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' קנא) כתב:

> ואפילו לאחר שחרבו עדיין הן בקדושתן, וכשם שנוהגין בהם כבוד בישובן כך נוהגים בהם בחורבנן חוץ מכיבוד וריבוץ שאין מכבדין ולא מרביצין אותן. עלו בהן עשבין תולשין אותן ומניחין אותן במקומן משום עגמת נפש כדי שיראו העם ותעיר רוחם וישתדלו לבנותן.
> ואם התנו עליו להשתמש בו בשעת בנין מותר להשתמש בו בחורבתו, אבל בישובו לא מהני ביה תנאה. ואפילו בחורבנו לתשמיש מגונה כגון זריעה וחשבונות של רבים לא מהני תנאה.[7]

הטור פסק כמו אביו, שלאחר חורבן בית כנסת אסור לזרוע בו ואסור לעשות בו חשבונות של רבים, אם כי לא כתב שמדובר בבתי כנסת של בבל או של חוץ לארץ. יש להניח שהוא התכוון שמדובר על בתי כנסת בבבל כדברי הרא"ש אביו, אף על פי שלא כתב זאת במפורש.

הרמב"ם (הל' תפילה יא, יא) כתב על מעמדו של בית כנסת שחרב כפי שמופיע בסוגייתנו:

> בתי כנסיות ובתי מדרשות שחרבו בקדושתן הן עומדות שנאמר "והשימותי את מקדשיכם". אף על פי שהן שוממין בקדושתן הן עומדין.

גם כשבית כנסת חרב יש לנהוג בו קדושה. הרמב"ם ראה את בית הכנסת כמקדש, וכך כתב בתשובה (שו"ת הרמב"ם, סי' רצ): "וכל בית הכנסת מקדש הוא".[8] זאת על פי האמור בגמרא (כט ע"א):

---

[5] כך כתב גם הרב יום טוב בן אברהם אלשבילי (ריטב"א, כה ע"ב, כו ע"ב).

[6] אחרונים רבים דנו במחלוקת הרמב"ן והר"ן וההשלכות הנובעות ממנה. אנו לא נעסוק בזה.

[7] ראה גם הרב יצחק אור זרוע (ספר אור זרוע ב, הלכות בית הכנסת ודברי קדושה סי' שפח) שנזכר לעיל. צוינו דבריו בהגהות אשר"י שם.

[8] דברי הרמב"ם הללו הובאו אצל הרב יוסף קארו (בית יוסף, טור אורח חיים סי' צ). כך כתוב בזוהר (פרשת נשא דף קכו ע"א): "'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' – ועשו לי מקדש סתם דכל בי כנישתא דעלמא מקדש אקרי". על החובה מדאורייתא לבנות בית כנסת כחלק ממצוות "ועשו לי מקדש" נאמר (רעיא מהימנא, פרשת בשלח דף נט ע"ב): "פקודא למבני מקדשא לתתא כגוונא דבי מקדשא דלעילא כמא דאת אמר 'מכון לשבתך פעלת ה" (שמות טו, יז), דאצטריך למבני בי מקדשא לתתא ולצלאה בגויה צלותא בכל יומא למפלח ליה לקודשא בריך הוא דהא צלותא אקרי עבודה". הרב אליעזר ממיץ (ספר יראים, סי' קט) כתב: "ומצינו בית הכנסת ובית המדרש שנקרא מקדש דתניא בתורת כהנים (פ' בחוקתי) 'והשימותי

> "[כה אמר ה' אלוקים כי הרחקתים בגוים וכי הפיצותים בארצות] ואהי להם למקדש מעט [בארצות אשר באו שם]" (יחזקאל יא, טז). אמר רבי יצחק: אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל.

דרשת רבי יצחק היא על בתי הכנסת שבבבל ובכל מקום בעולם, גם בארץ ישראל. הרמב"ם התייחס במספר הלכות לבית כנסת כמקדש מעט. כך כתב הרמב"ם (מניין המצוות הקצר, לא תעשה, סה) בנוגע לאיסור נתיצה של בית כנסת: "שלא לאבד בית המקדש או בתי כנסיות ובתי מדרשות". בספר המצוות (מצות לא תעשה סה) הרחיב הרמב"ם עוד, אך לא הזכיר במפורש בתי כנסת:

> שהזהירנו מנתוץ ומאבד בתי עבודת האל יתעלה, ומאבד ספרי הנבואה, ומלמחוק השמות הנכבדים, והדומה לזה. ולשון האזהרה שבאה בזה הענין הוא אמרו "לא תעשון כן לה' אלוהיכם" (דברים יב, ד) אחר שקדם שם הציווי לאבד עבודה זרה ולמחות את שמה ולהרוס בתיה ומזבחותיה כולם (שם ב–ג) ובאה האזהרה ואמר "לא תעשון כן לה' אלוהיכם".

במניין המצוות שבתחילת הל' יסודי התורה, כתב הרמב"ם באופן כללי יותר: "שלא לאבד דברים שנקרא שמו עליהן". הרמב"ם כתב שהאיסור לאבד בית כנסת הוא כמו האיסור לאבד את בית המקדש, ומשמע שקדושת בית הכנסת היא מהתורה, אם כי הרמב"ם לא פיתח הלכה זו בהרחבה בהל' יסודי התורה או בהל' בית כנסת. איסור נתיצת בית כנסת קשור לאיסור "לא תעשון כן לה' אלוקיכם" שנאמר על בית המקדש וגם על מקדש מעט.[9]

נראה שהרמב"ם לא הזכיר כלל את דברי רב אסי "בתי כנסיות שבבבל על תנאי הן עשויין", כי הרמב"ם הבין את דברי רב אסי כדברי רבנו חננאל (כח ע"ב), שפירש: "אמר רב אסי: בתי כנסיות שבבבל על תנאי הן עשוין. כל שעה שירצה יחזיר לקדמותיה, ואף על פי כן אין נוהגין בהן קלות ראש". רבנו חננאל פירש שרב אסי התאים את דבריו לדברי רבי מאיר (כז ע"ב) שהזכיר בדבריו גם כן תנאי: "אין מוכרין בית הכנסת אלא על תנאי שאם ירצו יחזירוהו, דברי רבי מאיר". לפי רב אסי כל בתי הכנסת בבבל הם על תנאי, במובן זה שאפשר להחזירם למצב של חולין, וכמו שקורה כשמוכרים בית כנסת.

ההתאמה בין דברי רב אסי לדברי רבי מאיר היא מפני ששניהם כתבו את הביטוי "על תנאי". הרמב"ם לא פסק להלכה כדברי רבי מאיר וכדברי רבי יהודה שנזכרו במשנה (כז ע"ב) וכפי שכתב (פירוש המשנה, ג, ב): "ואין הלכה כר' מאיר ולא כרבי יהודה", אלא הוא פסק (הל' תפילה יא, יז) כדברי חכמים שנזכרו באותה משנה.[10]

את מקדשיכם' לרבות בתי כנסיות ובתי מדרשות", ושם (סי' קד) כתב: "וכשם שאסור ליהנות מן ההקדש כך אסור ליהנות מבתי כנסיות ובתי מדרשות". הרב יוסף קולון (שו"ת מהרי"ק, סי' קסא [בסוף]) דימה "נדבת בית הכנסת לנדבת מלאכת המשכן".

9 הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק (משך חכמה, במדבר ז, א) הסביר כיצד בתי כנסיות ובתי מדרשות הם "מקדש מעט": "דבמשכן תלוי הקדושה בהבנין, ופעמים היה קבוע כאן ופעמים היה קבוע כאן. מה שאין כן מקדש, הלא היה הקדושה תלוי בהמקום, ומקריבים אף על פי שאין בית. אם כן הקדושה תלויה בקרקע, ובה לא שייך משיחה, וזה פשוט. וזה שאמר יחזקאל 'ואהי להם למקדש מעט', ואמרו ז"ל (כט ע"א): 'אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות' – משום דבהם הקרקע קדוש אעפ"י שהם שוממים, בקדושתם קיימים. וזהו 'מעט' מקדושת המקדש". על קדושת בית כנסת על פי הרמב"ם וראשונים אחרים, ראה: הרב יוסף דב סולובייצ'יק (רשימות שיעורים, ברכות ח ע"א, סב ע"ב; יבמות ו ע"ב); הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה, הל' תפילה, הקדמה, עמ' שסד–שסה); הרב אהרון ליכטנשטיין (קדושת אביב, עמ' 312–314); הרב יהושע ויצמן ("קדושת בית כנסת", מיטב הארץ, עמ' 464–472; מצוה ברה, חלק ב, עמ' לח–מא). ראה גם בספרי: "סתירת בית כנסת ובנייתו", באר יהודה – בבא בתרא, עמ' 81–96.

10 הרמב"ם (שו"ת הרמב"ם סי' קסא) כתב: "ומה שראינו בפוסטאט [קהיר העתיקה], שאומרים קינות כל השבעה ימים לפני האבלים בבית הכנסת, דנו אותם בזה לכף זכות ואמרנו אולי זה המקום, שקוראים

ב. שולחן ערוך: בבתי כנסיות שבארץ ישראל לא מועיל שום תנאי

הרב יוסף קארו (שולחן ערוך, אורח חיים סי׳ קנא, יא) פסק:

> אם בשעת בנין בית הכנסת התנו עליו להשתמש בו, מותר להשתמש בו בחורבנו; אבל ביישובו, לא מהני תנאי. ואפילו בחרבנו, לתשמיש מגונה, כגון זריעה וחשבונות של רבים, לא מהני תנאה.
> במה דברים אמורים? בבתי כנסיות שבחוצה לארץ, אבל בבתי כנסיות שבארץ ישראל, לא מהני שום תנאי.

יושם לב שהרב יוסף קארו כתב שתנאי מועיל לבתי כנסיות שבחוץ לארץ, ולא רק לבתי כנסיות שבבבל. הוא לא כתב מה הטעם שבארץ ישראל לא מועיל שום תנאי, אם כי נושאי הכלים (שם) הסבירו את טעמו כדברי התוספות. הגר״א (שם ס״ק כא–כב) כתב כמו מי פסק השולחן ערוך:

> אם בשעת בנין כו׳. כפי׳ הרא״ש שם. וכן פירש התוספות, אלא שהם פירשו מה שכתוב שם ״ואעפ״כ אין נוהגין... בבניינה״. אבל הרא״ש מפרש בחורבנה, וכמו זריעה והוא הדין לחשבונות לפי שהן מגונין ביותר.
> אבל ביישובו וכו׳. תוס׳ ורא״ש שם.

הרמ״א לא העיר על דברי השולחן ערוך, ומשמע שהוא הסכים לדבריו. הרב מרדכי יפה (לבוש, אורח חיים סי׳ קנא, יא) שהיה תלמיד מובהק של הרמ״א, הוסיף עוד על דברי השולחן ערוך:

> בבתי כנסיות שבארץ לא מהני שום תנאי אפילו אשעת חורבנן. וטעמא משום דאותן שבחוץ לארץ לעת יבא הגואל במהרה בימינו על כל פנים תפקע קדושתן לעולם, לפיכך גם תנאי מהני אשעת חורבנן, ואף על פי כן בשעת יישובן אסור כי קדושתן עלייהו. אבל אותן שבארץ ישראל קדושתן קיימת לעולם, ואדרבה לעת יבא הגואל במהרה בימינו תחזור קדושתן השלמה, לפיכך לא מהני בהן תנאי אפילו אשעת חורבנן.

לפי הלבוש קדושת בתי הכנסת שבארץ ישראל קיימת לעולם, ובעת יבוא הגואל תחזור קדושתן השלמה. הרב אברהם גומבינר, מגן אברהם (שם ס״ק יב) כתב שתי הערות על דברי השולחן ערוך: ״[א] משמע דוקא שהתנו בפירוש, אבל מסתמא לא אמרינן על תנאי הן עשויות, [ב] דדוקא בבבל היה כן אבל לא בשאר ארצות״. כאמור השולחן ערוך כתב במפורש שדין זה אמור ״בבתי כנסיות שבחוץ לארץ״ ולא רק בבבל, ובשונה מבתי כנסת בארץ ישראל. המגן אברהם הסביר מדוע הטור, המרדכי והרמב״ם לא כתבו דבר בעניין זה ש״בתי כנסת שבבבל על תנאי הן עשויות, משום דסבירא ליה דוקא בבבל היה כן בזמניהם״.[11]

הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (משנה ברורה סי׳ קנא, ס״ק כח) כתב בנוגע להלכות בית כנסת שחרב: ״אין חילוק בזה בין אם הם בתי כנסיות שבארץ ישראל ובין שבחוץ לארץ, אם לא בהתנו״. בהמשך דבריו (משנה ברורה שם ס״ק לז, ביאור הלכה ד״ה אבל בבתי כנסיות) הוא האריך מאוד בדברי השולחן ערוך שפסק כתוספות, ובמיוחד במה שכתב שבארץ ישראל לא מועיל שום תנאי.

אותו כותל האבלים בשביל זה נבנה ואינו בית כנסת גמור, אלא בניינו על תנאיה אבל אם נבנה להיות בית כנסת גמור, אסור לומר בו קינות על מת, אלא אם יהא הספד של רבים. וכתב משה״. מתשובה זו משמע שבבית כנסת לא מועיל שום תנאי. ראה גם: הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, אורח חיים סי׳ קנא, יא; סי׳ קנג, ד). הסברים נוספים לפסיקת הרמב״ם: בירור הלכה - מגילה, עמ׳ נט.

[11] הרב משה סופר (שו״ת חתם סופר, אורח חיים סי׳ ל) האריך לדון בדברי המגן אברהם הללו.

לפיו, רק התוספות כתבו כך, ראשונים אחרים לא כתבו זאת וגם בגמרא זה לא כתוב במפורש. רב אסי אמר שבתי הכנסת שבבבל מסתמא על תנאי הם עשויין "לאפוקי ארץ ישראל, דבסתמא אין עומדין על תנאי. אבל אם התנו בפירוש למה לא יועיל? וכמו על כל תשמישי קדושה דאיתא בהדיא בירושלמי [ג, א] דמועיל תנאי". וכתב עוד (ביאור הלכה שם):

> על תנאי עשויין היינו דבבבל התנו עליהם ולא בסתמא, מ"מ אין לנו הוכחה דבארץ ישראל לא מהני תנאי. אלא דבבבל דרכן היה להתנות מאיזה טעמים שהיה להם, ובארץ ישראל לא היו מתנים, והוא הדין בכל חוץ לארץ גם כן לא היה תנאי על בתי כנסיות שלהם, ואף בבבל גופא בזמן הזה אין ברור דבתי כנסיות שלהם על תנאי עשויות, אבל אם התנו בהדיא שפיר מהני בכל מקום וכמו בכל תשמישי קדושה. ובאמת לא נזכר זה בכל הראשונים דבארץ ישראל לא מהני תנאי, וחידוש דין זה נזכר רק בתוספות.

לפי המשנה ברורה בבבל עצמה היו רגילים לעשות תנאי, אך לא בארצות אחרות וגם לא בארץ ישראל, וכיום לא ברור כלל אם בתי כנסיות שבבבל הם על תנאי. בכל מקום, הן בארץ ישראל והן בחוץ לארץ, אם יעשו תנאי, התנאי יועיל. לפיו:

> ונראה דכתבו זאת [= התוספות] רק לשיטתם דבישובו לא מהני התנאי ורק בחורבנו, ולכן כתבו הטעם דמועיל התנאי בחורבנו משום דכשיבא הגואל. רוצה לומר דכיון דלבסוף כשיבא הגואל ויתקבצו ישראל מכל המקומות אשר נפוצו בין הגוים אל ארץ ישראל ולא יצטרכו לזה המקדש מעט ועתידין ליחרב, ועל כרחך ממילא יהיה נפקע אז קדושתן ולכן מהני התנאי גם כן לכל זמן שיחרב. מה שאין כן בארץ ישראל דלא יתבטל קדושתו בשום פעם, לכן גם לחורבנו לא מהני תנאי כמו בישובו.
>
> ולפי זה להפוסקים דסברי דגם בישובו מהני התנאי למקום הדחק כגון להאכיל אורחים עניים, אפשר לומר דאין חילוק בין בבל לארץ ישראל, ואף בארץ ישראל מהני התנאי אם התנו אף לישובו לענין זה...

הרא"ש והטור לא כתבו כתוספות, כי לדעתם אם התנו במפורש בארץ ישראל – התנאי מועיל, "והאי דנקט בגמרא דבבל על תנאי עשויין דשם היה דרכן להתנות וכנ"ל, ולכן השמיטו הרא"ש והטור את הדין הזה שכתבו התוספות, ורק המחבר העתיקו בסתמא".

אכן, הרא"ש והטור לא התייחסו לבתי כנסת בארץ ישראל, אך עדיין אין הכרח לומר שהם סוברים שגם בארץ ישראל מועיל תנאי. קשה גם לקבל את ההנחה שמחבר השולחן ערוך העתיק את דברי התוספות "בסתמא". מכל מקום, מסקנת המשנה ברורה היא שאם התנו בארץ ישראל התנאי מועיל, ואפשר להקל אחר חורבן המקום "לענין אכילה ושתיה וכיו"ב דיש בו קצת קלות ראש. דבבבל מהני תנאי על כל פנים לחורבנה לפי דעת השו"ע, ולכמה פוסקים אף בישיבה להאכיל שם עניים כשהמקום דחוק, ולפי דברינו אף בארץ ישראל אפשר דיש להקל בכל זה".

בנוגע לדברי המגן אברהם כתב המשנה ברורה (שער הציון שם, ס"ק יט [שם ס"ק ד, יז]) שאם התנו בפירוש אזי התנאי מועיל: "ובאמת מפשטות דברי הטור ושולחן ערוך ודברי מהר"י בי רב משמע כהמגן אברהם, וכן משמע מסתימת הרמב"ם דסתם דין בית הכנסת ולא הזכיר דבחוץ לארץ יש להם דין אחר".

הרב צבי יהודה הכהן קוק ("בתי כנסיות שבארץ ישראל", לנתיבות ישראל, ב [מהד' בית אל] עמ' רכה–רלא) דן בדברי הראשונים בסוגייתנו, וכן ציטט את דברי הביאור הלכה, והשיב עליהם בעקבות דברי אביו, הראי"ה קוק (שו"ת משפט כהן, סי' צו, ב [עמ' קפד]):[12]

> אין תנאי מועיל אפילו לבתי כנסיות ובתי מדרשות שבארץ ישראל שיצאו מקדושתם בחורבנם (עי' תוס' מגילה כח ע"ב), שכל עיקר הטעם שמהני בבבל תנאי על לאחר חורבנם הוא מפני שסופם שיבטלו מקדושתם כשיבוא לציון גואל במהרה בימינו. אבל בתי כנסיות ובתי מדרשות שבארץ ישראל, אף על פי שאינם בטוחים מחורבן זמני, כיון שמצד עצמם עתידים להתקיים לעולם, ואין להם הכרח של בטול לעתיד לבוא, חלה הקדושה עליהם לעולם, ואינה נפקעת גם ע"י תנאי...[13] פשוט הוא, שמקום קדושה נשאר קדוש גם בחורבנו, ואפילו בבבל הוצרכו לתנאי ושם מהני התנאי, שתהיה הקדושה בחורבנם קלה מכפי מה שהיתה בבנינם, ולא שלא לחוש כלל לקדושה. אבל בארץ ישראל חוששין לקדושה בכל מלואה גם בחורבנן, משום "והשימותי את מקדשיכם", וכיון שעיקר הכתוב נאמר במקדש.[14] אם כן באמת גם ממשנה וסוגיא זו יש להוכיח שההלכה הפשוטה היא, שהקדושה לא בטלה ממקום קדוש בחורבנו.

לבית הכנסת בארץ ישראל יש קדושה גם בעת שהוא חרב, והדבר נלמד מהפסוק: "והשימותי את מקדשיכם". כשם שהקדושה קבועה במקום המקדש גם בחורבנו, כך גם בבית כנסת שחרב. החורבן

---

[12] את התשובה הזאת של הראי"ה קוק ערך בנו הרב צבי יהודה הכהן קוק ("וזה דבר המשפט" – הקדמה, שו"ת משפט כהן, עמ' יב). תשובה ערוכה זו היא חלק מקונטרס ("קדושת מקום מקדשנו" טוב רואי – זבחים, עמ' קמז–רפ) שמורכב מתשובה של הראי"ה קוק לרב חיים הירשנזון, ומתשובה לרב מנשה גראסבערג. הדברים המובאים להלן מופיעים גם כן בקונטרס (טוב רואי שם, עמ' רכט–רלא, רלה–רלז).

[13] לכך שאין מועיל תנאי לבתי כנסת שבארץ ישראל, יש השלכה גם בנוגע לקידוש בבית הכנסת. הרב יוסף קארו (בית יוסף, טור אורח חיים סי' רסט) כתב: "ובארץ ישראל נהגו שלא לקדש בבית הכנסת, והוא הנכון", וכן כתב גם (שולחן ערוך, שם א). הרב אפרים זלמן מרגליות (אלף למטה למטה אפרים, סי' תרכה, אות מ) כתב ש"בארץ ישראל לא נהגו לקדש בבית הכנסת, משום דבית הכנסת של ארץ ישראל אפילו על תנאי לא מהני". כך גם נימק הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי (ספר ארץ ישראל, סי' ה, סעיף ד). הראי"ה קוק (שו"ת אורח משפט, סי' נח) נשאל על אודות "הקהל שבא מאשכנז, שהם רגילין שם לקדש בבית הכנסת בשבת ויום טוב, ומתוך שחביב עליהם מנהג זה רוצים להנהיגו גם כן פה, ואף על פי שכבר פשוט שבארץ ישראל המנהג הוא שלא לקדש בבית הכנסת". הוא התיר כי ייתכן שיש אנשים שלא מקדשים בבתיהם, וכן אם הם יודעים "שהמנהג של הקידוש בבית הכנסת מחבב קדושת השבת על הילדים הצעירים, חושב אני שאין כדאי למנוע אותם מזה". עוד בעניין זה ומה היה המנהג בארץ ישראל: הרב מרדכי פוגלמן (בית מרדכי, א, סי' כה).

[14] הראי"ה קוק (שמונה קבצים ו, ריא [עמ' קפב]) כתב שעיקר קדושת ארץ ישראל היא מפני קדושת המקדש "וגם בזמן הזה יש קצת רושם ממנה, כי קדושתן אף שהן שוממין", ונראה שכוונתו לקדושת בתי הכנסת שבארץ ישראל, כאמור בסוגייתנו. נוסף על כך, הראי"ה קוק ("בחגיגת בית הכנסת הגדול בתל אביב", מאמרי הראיה, עמ' 246–247 [דברים שבעל פה]) הסביר שבתי כנסת שבבבל נקראים "מקדש מעט" ובתי כנסת בארץ ישראל נקראים "מעון", על בסיס דברי רבא בהמשך הגמרא (כט ע"א): "דרש רבא: מאי דכתיב 'ה' מעון אתה היית לנו' (תהלים צ, א)? אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות". לפיו: "הכוונה היא כנראה רק לבתי כנסיות שבארץ ישראל, כי בתי כנסיות שבבבל הם רק מקדש מעט ונבנו על תנאי ובאופן זמני, ועומדים הם להיקבע בארץ ישראל". על פי ההקשר בגמרא נראה שכל הדרשות שם נאמרו על בתי כנסת שבבבל. מי שראה את בית הכנסת כמעון הוא רבא שהיה בבבל, וגם דברי אביי, כנראה בעקבות דברי רבא, נאמרו בבבל. אלא אם כן נסביר שהאמוראים היו בבבל ועל כן הם התייחסו לבתי הכנסת שבבבל, אך גם בתי כנסת בארץ ישראל נקראים 'מקדש מעט' ו'מעון'. בסיום דבריו אמר הראי"ה קוק: "הגיעה השעה הגדולה הזאת ואנו זכינו לחוג את חנוכת בית הכנסת הזה שהוא לא בבחינת 'מקדש מעט' שנבנה על תנאי, כי אם בבחינת 'מעון אתה היית לנו' מעון קבוע, ומכאן נלך בעז"ה אל הבית הגדול והקדוש שיבנה במהרה בימינו".

של המקדש הוא זמני, וגם אם בית כנסת בארץ ישראל נחרב, יש לראות את חורבנו כדבר זמני. מקומו של עם ישראל הוא בארצו, ועל כן הקדושה בבית כנסת שחרב בארץ ישראל היא לעולם. הרב צבי יהודה הכהן קוק (שם עמ' רכט–רל) כתב בעקבות דברי אביו:

> הקדושה הזמנית של בתי כנסיות שבחוץ לארץ שהם נעשו שם בשביל משך זמן הגלות, ושל קדושת עולם של בתי כנסיות שבארץ ישראל, מתבארת היא במה שקדושת עולם זו היא קבועה וקימת מצד עיקר הוויתם ואינה תלויה ומשתנית לפי הזדמנויות השתנותם של מצביהם המקריים, לפי חורבנם והפסק שימושם של מקומות מקודשים אלה שבארץ ישראל. קדושתם זו בבחינת על זמניותה, היא קיימת ויציבה בעצם מהותה, לעומת אותה הקדושה הזמנית, הנתונה לפי חליפות המצבים של שימושה המעשי... הרי היא מתבארת לפיכך שאינה מוגדרת בתור קדושה של תשמישי מצוה בלבד, אלא בתור קדושת גוף של תשמיש השייך לגופו של דבר. ומתוך היסוד של קדושת בית המקדש.

קדושת המקדש מורכבת משני צדדים: קדושת הקרקע וקדושת הבניין. כך גם בתי הכנסת שבארץ ישראל. על פי דבריו, דברי התוספות בנוגע לקדושה הנצחית של בתי הכנסת בארץ ישראל תואמים לדברי הרמב"ם (הל' בית הבחירה ו, טז) בנוגע לקדושה הנצחית של מקום המקדש, גם בהיותו חרב: "קדושת המקדש וירושלים מפני השכינה ושכינה אינה בטלה, והרי הוא אומר 'והשמותי את מקדשיכם' ואמרו חכמים אף על פי ששוממין בקדושתן הן עומדים".[15] כך גם בנוגע לבתי כנסת בארץ ישראל שחרבו (שם):

> ומתוך אותו היסוד הקבוע להרמב"ם בבית הבחירה שם, שקדושת המקדש גם בחורבנו אינה בטלה, לפי שהיא מפני שכינה, ושכינה אינה בטלה, ממילא היא נמשכת בבתי כנסיות שבארץ ישראל לפי מדתה של אחיזתם הקרקעית המקודשת.

---

[15] הרב שמעון בן צמח (שו"ת תשב"ץ, ג, סי' רא) הוכיח מעלייה לרגל לירושלים שהייתה בזמנו, ומקיבוץ העולים בבית כנסת בירושלים על קדושת המקום: "ויש סמך וראיה שקדושת המקדש והעיר היא קיימת, שעדיין הם עולים לרגל ממצרים ושאר ארצות, ויש בזה רמז במדרש קינות [איכה] ובמדרש שיר השירים, במדרש פסוק 'אני חומה' (שיר השירים ח, י) [שיר השירים רבה פרשה ח: 'אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו ישראל פעמי רגלים שלהם ג' פעמים בשנה'], ובפסוק 'אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי כי אעבור בסך, אדדם עד בית אלהים בקול רנה ותודה המון חוגג' (תהילים מב, ה). [איכה רבה, פרשה א סימן נב: 'לשעבר הייתי עולה... ועכשיו...']. ואמרו כי עדיין נשאר מהנסים שהיו בירושלים ש'לא אמר אדם לחבירו צר לי המקום' (משנה אבות ה, ה; יומא כא ע"א), כי בבית הכנסת שבירושלים הם צריכים לאנשי המקום כל השנה ומתמלאת פה על פה בעת התקבץ שם בחג השבועות החוגגים יותר מג' מאות איש, כולם הם נכנסים שם ויושבים רווחים כי עדיין היא בקדושתה. וזה סימן גאולה שלישית".

יוצא אם כן, שלפי הרב צבי יהודה הכהן קוק בארץ ישראל לא יועיל כלל תנאי גם אם יותנה מראש, ושלא כדברי המשנה ברורה.[16] לדבריו קדושת בית כנסת שחרב בארץ ישראל היא נצחית, כשם שקדושת מקום המקדש החרב היא נצחית.[17]

יש להעיר שכאמור לעיל, הרמב"ם לא כתב דברים בנוגע לבנייה על תנאי של בתי כנסת בבבל, וגם לא בארץ ישראל. מאידך גיסא, נראה לסייע לדברי הרב צבי יהודה קוק בעקבות דיוק לשוני בדברי השולחן ערוך. התוספות כתבו: "אבל לאותן שבארץ ישראל לא מהני תנאי", ואילו הרב יוסף קארו בשולחן ערוך חידד עוד את דברי התוספות וכתב: "בבתי כנסיות שבארץ ישראל לא מהני **שום** תנאי". "שום תנאי" משמעו שגם אם יאמרו בפירוש בעת הבנייה שבית הכנסת נבנה על תנאי, לא יועיל הדבר.[18]

סיכום

"אמר רבי אסי: בתי כנסיות שבבבל על תנאי הן עשויין. ואף על פי כן אין נוהגין בהן קלות ראש". רש"י וראשונים נוספים הסבירו שדברי רב אסי מתייחסים לבית כנסת קיים ופעיל, ואילו תוספות הסבירו שהמשפט הראשון בדברי רב אסי מתייחס לבית כנסת חרב. את התנאי עושים בעת בניינו, והוא מתממש אם בית הכנסת ייחרב. התוספות כתבו שתנאי מועיל דווקא לבתי כנסת שבבבל מפני שלעת בוא הגואל במהרה בימינו תפקע קדושתן, ותנאי אינו מועיל לבתי כנסת שבארץ ישראל מפני שקדושתם לעולם קיימת.

---

[16] בשנת תש"ד, במלאות אחת־עשרה שנה לפטירת החפץ חיים, כתב הרב צבי יהודה הכהן קוק ("מי האיש החפץ חיים", לנתיבות ישראל, ב [מהד' בית אל] עמ' יב–יט) דברי הערכה עמוקים ומקיפים לפעולותיו החשובות ולספריו הרבים של החפץ חיים. על השפעתם הרחבה על עם ישראל כולו, ועל מבטו המיוחד על התקופה "לראות את המעשה האלוקי הגדול המופיע ביישובנו החדש בארצנו, בבנין שממותיה ומטע נשמותיה, בקבוץ גלויותינו ושיבת בניה לתוכה, לראשית צמיחת קרן הישועה בקץ המגולה". בשנת תש"י כתב הרב צבי יהודה הכהן קוק ("הכל מעלין לארץ ישראל", לנתיבות ישראל, א [מהד' בית אל] עמ' שיא) על החפץ חיים: "רבן של בני הגולה הפוסק האחרון של זמננו, זה הגאון הצדיק בעל החפץ חיים והמשנה ברורה ז"ל". עם זאת הוא חלק עליו בסוגיה זו.

[17] הרב צבי יהודה הכהן קוק ("התורה והגאולה", לנתיבות ישראל, א [מהד' בית אל] עמ' נא), למד מכך שבתי הכנסת בחו"ל הם על תנאי ואילו קדושת בתי הכנסת שבארץ ישראל היא נצחית, שזהו ביטוי לקשר הקבוע והמוחלט של עם ישראל בארצו: "כי רק בארץ ישראל יתכן סדר תורה ויהדות קבוע והחלטי" (ראה שם גם עמ' עח–פ, רנז). בהתייחסו למאורעות השואה ("חיי שעה וחיי עולם" שם ב, עמ' שלג) כתב: "עיירות ישראל נתלשות ממקומן עד היסוד בהן, עם דם התמצית שלהן, עם סופריהן ומשניהן, בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחוץ לארץ שהיו קורין ומרביצין בהן תורה, המוכנים ש'תפקע קדושתם לעת בא הגואל במהרה בימינו' נעקרים ממקומם כדי להיקבע ולהתעלות 'לאותם שבארץ ישראל שקדושתם קיימת לעולם'".

[18] ברחבי ארץ ישראל יש עשרות בתי כנסת עתיקים שהם חרבים (סוסיא, קצרין, ארבל, גמלא, בית שאן, כפר נחום ועוד). הרב דב ליאור ("מעמד בתי כנסת עתיקים", שו"ת דבר חברון, א, סי' קלט) פסק שיש בהם קדושה, ויש לנהוג בהם בכבוד; הרב שמואל רבינוביץ' ("טיול בבתי כנסת עתיקים", שו"ת שערי ציון, ב, סי' לא) כתב שבבתי כנסת שחרבים לגמרי יש לנהוג בכבוד, ובבתי כנסת עתיקים שהם שלמים בוודאי יש לנהוג בכל הלכות קדושת בית כנסת; הרב יעקב אריאל ("קדושת בית כנסת שחרב – דין בתי כנסת עתיקים", שו"ת באהלה של תורה, ב, סי' יא) פסק בנוגע לקדושתם: "אם בתי הכנסת העתיקים הם בשליטת ישראל, קדושתם במקומה עומדת, ואסור לנהוג בהם מנהג חולין, והנכנס אליהם מן הראוי שינהג בהם דין בית כנסת, שיתפלל בהם או ישב ויאמר כמה פסוקים כפי שנהוג בבתי כנסיות, ויכבדם בלבוש הולם והתנהגות מתאימה". במקום אחר, כתב הרב יעקב אריאל ("בית כנסת שישמש גם אירועים רפורמיים", שו"ת באהלה של תורה, ז, סי' כא), שניתן לסמוך על דברי המשנה ברורה שצוינו לעיל, ש"גם בארץ ישראל מועיל תנאי שבית הכנסת יוקדש רק לזמן מסוים ואחר כך תפקע קדושתו". בסיכום התשובה כתב: "בשעת הדחק אפשר להקדיש בית כנסת על תנאי גם בארץ ישראל, אך אי אפשר להקדיש בית כנסת על תנאי ואחר כך לבזותו ולנהוג בו קלות ראש. הרפורמה היא ביזוי וקלות ראש".

תוספות הם הראשון היחיד שפירש כך, ולפחות במה שנוגע לבתי כנסת שחרבו בארץ ישראל, והרב יוסף קארו פסק כמותם. הוא אף כתב שכוונת רב אסי היא לא רק לבתי כנסת שבבבל, אלא לכל בתי הכנסת שבחוץ לארץ. הרב ישראל מאיר הכהן מראדין האריך לטעון שגם בארץ ישראל יועיל תנאי. בבבל היה מקובל להתנות, לכן רב אסי התייחס בדבריו לבתי כנסת בבבל, אך אם יתנו בארץ ישראל, יש תוקף לתנאי.

הרב צבי יהודה הכהן קוק לא הסכים עם פירוש זה לדברי השולחן ערוך, בעקבות דברים שכתב בעניין הראי"ה קוק. לפיו, הקדושה של בתי כנסת בארץ ישראל היא קבועה ונצחית גם כשהם חרבו, כשם שקדושת בית המקדש לא בטלה גם כשהוא חרב. אשר על כן, בנוגע לבתי כנסת בארץ ישראל לא יועיל שום תנאי, וגם בחורבנם יש לנהוג בהם בקדושה.